

Andrzej Suliborski

Wydział Studiów Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

NEKROPOLIE JAKO MIEJSCE W PRZESTRZENI SPOŁECZNO-KULTUROWEJ ŁODZI. RANGA I SPECYFIKA ICH ZNACZEŃ SPOŁECZNYCH¹

„Gdzie ty jesteś, powstaje miejsce”

Rilke

*„Gdyby nie groby, w ogóle nie istniałaby
historia ludzkości jako sztuka, ani jako nauka”*

Iwaszkiewicz

Problem

W geografii społecznej, a zwłaszcza humanistycznej, pojęcie miejsca stanowi ważną kategorię opisu zależności między człowiekiem a jego środowiskiem. Przedmiotem zainteresowań reprezentantów tego nurtu stał się przede wszystkim związek człowieka z miejscem, identyfikowany poprzez znaczenia i wartości stanowiące o jego ludzkim sensie. *„Przestrzeń przekształcana jest w miejsce poprzez intencje ludzkie i nadanie jej znaczenia”* (Bartnicka 1989).

Miejsce można określić przez położenie, występujące treści materialne, ale także jego subiektywne właściwości, takie jak: uroda pejzażu, istotne wydarzenie pozostające w ludzkiej pamięci, biografia, urodzenie, dzieciństwo, wieczny spoczynek bliskich osób itd. Można je także definiować poprzez funkcje, wówczas jest ono opisywane jako pewien korelat materialno-informacyjnych treści miejsca oraz przypisywanych mu społecznych znaczeń i wartości (Suliborski 2003). Sze-

¹ W artykule wykorzystano materiały zawarte w pracy magisterskiej pani Marty Kornberger napisanej pod moim kierunkiem w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ w 2002 r.

rokie ujęcie funkcji odzwierciedla w rzeczywistości sens miejsca, z jednej strony interpretowany w kategoriach realistycznych – jako ludzkie działanie, z drugiej subiektywistycznych – określonych przez „*splot znaczeń, symboli i jakości, jakie określona osoba lub grupa wiąże z określonym miejscem*” (Bogacz-Wojtanowska 2001).

Niewątpliwie różne formy zależności między społecznością i miejscem definiują naturę miejsca i kształtują jego znaczenie (informacyjne, poznawcze, moralne, witalne, symboliczne i in.). Istotnym komponentem tworzącym miejsce jest jego symbolika. Dzięki zdolności posługiwania się symbolami człowiek należy do świata realnych rzeczy, ale i do świata symboli wiążącego nas z transcendencją.

Tischner wyróżnia cztery podstawowe miejsca: dom, warsztat pracy, świątynia i cmentarz. Aby zrozumieć ludzki świat otoczenia, niezbędne jest uświadomienie sobie sensu tych miejsc. „*Cmentarz jest jednym z podstawowych miejsc, wokół których zorganizowane jest życie człowieka. Jest ważnym miejscem dialogu ze zmarłymi*” (Tischner 1982). Problem śmierci i związane z nim miejsce wiecznego spoczynku uważany jest za tak osobisty i intymny, iż np. w badaniach percepcji przestrzeni miejskiej bardzo często nie jest on przez badaczy poruszany lub nawet świadomie pomijany (Libura 1990).

Cmentarz stanowi instytucjonalnie ukształtowany wycinek przestrzeni programowo przeznaczony do celów grzebalnych, zorganizowany wedle reguł kulturowych, które odnoszą się do rytuału form grzebania zmarłych oraz tradycji i sposobu utrwalania pamięci o nich. Przestrzeń cmentarza jest określona kulturowo (Karczmarek 2002), co oznacza, że będąc pełną znaczeń dla jednej grupy kulturowej, może nie mieć żadnej wymowy dla innej, oraz zhierarchizowana, w której pewne strefy są ważniejsze z ogólnospołecznego punktu widzenia od innych.

Społeczny sens istnienia cmentarzy polega na tym, że są one przestrzenią zorganizowaną, najczęściej też mającą charakter publiczny. Stąd zbiór grobów jest pewnym obrazem społeczności zmarłych, wcześniej związanych z określonymi formami życia społecznego.

Cmentarz jest także miejscem symbolicznym, które wyraża egzystencjalną, graniczną sytuację człowieka, tym samym jest ponadczasowe i dlatego stale aktualne. Jest to miejsce, w którym następuje ryt przejścia (śmierci) (Eliade 1996).

Cmentarze są nośnikami ludzkich wartości, co oznacza trwałą wiarę, że odgrywają one ważną rolę w życiu człowieka i zbiorowości, a ich kreowanie i utrzymywanie „*jest odczuwane jako przymus wewnętrzny, spełnianie obowiązku i warunek zachowania wewnętrznej równowagi*” (Szczepański 1963). Cmentarz pojmowany jest jako miejsce o niezwykle silnym nacechowaniu znaczeniowym. „*Językami*” – systemami znaków przekazującymi różne wpisane w nie treści i wartości są, obok poetyki tego miejsca, także elementy jego infrastruktury, na którą składają się formy językowo-literackie, plastyczne, a przede wszystkim architektoniczne (Kolbuszewski 1985).

Własności i właściwości, które nadają miejscu indywidualną jakość, określone są mianem *genius loci*. O swoistym duchu miejsca szczególnie można mówić w przypadku zabytkowych nekropolii. Dzisiejsze cmentarze coraz częściej zmie-

nią się w puste przestrzenie, gdzie monotonia nagrobków skłania do rozważań nad upadkiem poczucia estetycznego.

Każde wielkie miasto ma wiele cmentarzy. Podobnie jest w 800-tysięcznej Łodzi, w obrębie, której znajduje się ponad dwadzieścia różnych typów nekropolii. Są to zarówno cmentarze wyznaniowe będące własnością Kurii biskupiej, parafii rzymskokatolickich oraz pozostałych kościołów chrześcijańskich istniejących w Łodzi, gmin wyznaniowych, a także wielowyznaniowych, jak i komunalne (miejskie). Do pierwszej grupy należy: 17 cmentarzy rzymskokatolickich (w tym 7 o charakterze parafialnym), 2 cmentarze wyznania prawosławnego i 3 protestanckiego, cmentarz mariawicki i baptystów, a także zaliczana do największych tego rodzaju nekropolii w Europie – nekropolia żydowska. Organizacja przestrzeni i forma ekspresji znakowej na tych cmentarzach są ściśle przyporządkowane zasadom wiary i właściwej danej religii eschatologii, co widać doskonale na przykładzie cmentarza żydowskiego.

Przeprowadzone badania miały na celu odpowiedzieć na pytanie, czy cmentarz stanowi istotne miejsce, pośród innych, w przestrzeni społeczno-kulturowej Łodzi, czyli określić jego „semantykę” w kategoriach świadomościowych i psychospołecznych przez uchwycenie i zidentyfikowanie znaczeń społecznych, jakie są mu nadawane.

Badaniami objęto 140 ankietowanych, a dobór respondentów był przypadkowy i nie jest zapewne reprezentatywny dla wszystkich mieszkańców Łodzi. Wywiady kwestionariuszowe przeprowadzono zarówno poza obrębem cmentarzy (70 ankiet), jak i na wybranych łódzkich nekropoliach (70 ankiet).

Zbadaną grupę mieszkańców charakteryzują następujące cechy biologiczno-społeczne: wyraźna przewaga kobiet (60,4%) oraz osób w wieku dojrzałym (46-65 lat) i starszym (powyżej 65 lat) – łącznie ponad 63%, wysoki udział respondentów z wykształceniem średnim i wyższym – razem 63%. Większość z nich stanowiły osoby bierne zawodowo (emeryci ponad 46% i bezrobotni 35%), pozostali to pracujący (10%) oraz studenci i uczniowie (blisko 9%).

Ranga nekropolii w hierarchii ważności miejsc

Każdy najmniejszy fragment miasta może stanowić miejsce znaczące. Przeprowadzona kategoryzacja miejsc uwzględniała antropologiczny jego wymiar wyrażający zarówno duchowe i emocjonalne odczucia, jak i ich znaczenie w codziennym życiu człowieka. Ankietowani spośród podanych arbitralnie kategorii miejsc wybrali te, które są dla nich najważniejsze. Tabela 1 przedstawia kategorie i strukturę ważności miejsc w ocenie badanych mieszkańców Łodzi według czterech pierwszych rang.

Dla znacznej części respondentów miejsce znaczące jednoznacznie kojarzy się z domem, dającym poczucie ciepła, bezpieczeństwa, będącym azylem spokoju, ostoją, dzięki obecności w nim najbliższych ludzi. Według Norberga-Schulza „dom jest pierwotnym miejscem człowieka, będącym centrum świata jednostki (...)” (cyt. za: Libura 1990). Potwierdzają to przeprowadzone badania, w których

Tab. 1. Hierarchia ważności miejsc w przestrzeni życiowej mieszkańców Łodzi

Kategoria Miejsca	Ranga					Razem
	1	2	3	4		
	Procent odpowiedzi					
Miejsce prywatne – razem z miejscem „magicznym”	85,5 10,2	11,6	2,9	-		100,0
Miejsce „magiczne”	10,1	29,0	16,0	10,0		65,1
Miejsce pracy, nauki	-	23,2	23,2	10,0		56,0
Miejsce sakralne		26,1	29,0	15,7		70,8
Kościół	-	20,3	23,2	8,6		53,9
Cmentarz		9,8	5,8	7,1		22,7*
Centrum miasta	-	-	7,3	5,7		13,0
Miejsce kultury i sztuki	-	-	4,3	25,7		30,0
Miejsce wypoczynku i rekreacji	2,8	5,8	10,1	11,4		30,1
Miejsce rozrywki	1,4	2,9	2,9	1,4		8,6
Brak przyznania danej randze jakiegokolwiek kategorii miejsca	-	1,4	4,3	20,0		22,4
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0		-

* Wybranie kościoła jako miejsca sakralnego nie świadczy o wykluczeniu cmentarza z tej kategorii, lecz jedynie o jego mniejszej roli. Odpowiedzi wskazujące na znaczenie cmentarza dotyczą tylko tego miejsca.

Źródło: Kornberger 2002.

85,5% ankietowanych miejscu prywatnemu, rozumianemu jako dom, nadało rangę najwyższą. Dla wielu dom jest kwintesencją miejsca, a pojęcie miejsca jest tożsame z pojęciem domu (Libura 1990).

Szczególną rolę w życiu ankietowanych odgrywa miejsce urodzenia i wychowania (miejsce magiczne). Jest to miejsce mniej ważne, w porównaniu z miejscem sakralnym, jednak część ankietowanych (10%) wymienia je na pozycji pierwszej oraz przeważa ono wśród kategorii miejsc podawanych na pozycji drugiej (29%). W konsekwencji można uznać, że staje się ono drugą po domu najważniejszą kategorią.

Część respondentów (10,2%) miejsce „magiczne” łączy z miejscem prywatnym. Częściowo wynika to z wieku ankietowanych, bowiem dla ludzi młodych, w większości przypadków, jest to jedno i to samo miejsce, w którym spędzają część swojego życia. Trudno im jest je nazwać miejscem „magicznym”, gdy miejsce to należy wciąż do ich teraźniejszości.

Miejsca sakralne, zarówno kościół, jak i cmentarz, mają bardzo wysoki status w hierarchizacji przestrzeni. Wprawdzie u nikogo z respondentów nie uzyskały one rangi najwyższej, najczęściej drugą lub trzecią, ale zdecydowana większość badanych (70,8%) wskazała na to miejsce jako ważne w ich życiu. Mieszkańcy podkreślają znacznie silniejszy związek (52,9%), jaki ich łączy ze świątynią aniżeli z nekropolią (22,7%).

„Świątynia to miejsce spotkań – człowieka z Bogiem, człowieka z człowiekiem. Świątynia jest dla człowieka przestrzenią uświęcenia” (Tischner 1982). Ważność świątyni wynika z wiary, jaką ludzie wyznają. Świątynia jest dla respondentów miejscem, w którym otrzymują pewną energią życiową określającą ich sens życia codziennego, wyciszają się i uspokajają, nie myślą o codziennych zmartwieniach: „jest to dla mnie zastrzyk energii na kolejny tydzień, pozytywnie mnie nastraja”, „daje możliwość pewnego odreagowania”, „do kościoła idę się wyciszyć, tam wypoczywam”. Dla części ankietowanych istnieje nierozzerwalny związek kościoła z cmentarzem, stąd jego zwiększona rola.

Funkcje psychospołeczne nekropolii są jednak inne, z jednej strony metafizyczne i egzystencjalne, z drugiej utylitarne. Miejsce to odgrywa wymowną rolę w wymiarze zarówno osobistym, jak i historycznym, kulturowym i symbolicznym. Na stosunek do tego miejsca wpływ ma wiek respondentów i ich status intelektualny, jako czynnik pobudzający wyobraźnię i zdolności przeżywania. Wraz z upływającymi latami rola cmentarza w życiu człowieka ulega zmianie. Dla ludzi młodych jest on miejscem bardzo „odległym”, które kojarzy im się z czymś, co będzie później, co jeszcze nie dotyczy ich i teraźniejszości. Dla ludzi starszych cmentarz stanowi symbol ostatniej drogi, jaką człowiek musi przejść. Odwiedzają oni bliskich, z którymi za czasów młodości spędzali swoje życie (Kolbuszewski 1996). W hierarchizacji miejsc cmentarz, obok domu i miejsc magicznych, jest dla nich najważniejszy.

Dla części ankietowanych cmentarz stanowi także obszar spacerów (rekreacji), który jest odwiedzany nawet wówczas, kiedy nie wiąże się z miejscem pochówku najbliższych ani też nie ma szczególnych walorów historycznych. Respondenci preferują spacerować po cmentarzu zwłaszcza wówczas, kiedy znajdują się one w bliskim sąsiedztwie ich częstego przebywania (domu, pracy).

Częstotliwość odwiedzin nekropolii stanowi pewnego rodzaju wskaźnik stosunku mieszkańców do tego miejsca, określa jego wagę i znaczenie w życiu. Dla ponad 44% badanych jest ona miejscem odwiedzin bardzo częstym (kilka razy w tygodniu) i częstym (do 3 razy w miesiącu). Blisko 43% ankietowanych deklaruje, że odwiedza groby bliskich rzadko, tzn. do 9 razy w roku, a wizyty mają charakter okazjonalny (np. dzień urodzin, dzień imienin, Święta Bożego Narodzenia, rocznica śmierci itp.). Tylko około 13% respondentów cmentarz i groby bliskich odwiedza bardzo rzadko.

Znaczenia nadawane cmentarzom

Badanie znaczeń, jakie mieszkańcy Łodzi przypisują cmentarzom, polegało na wyborze spośród dziewięciu wymienionych w ankiecie pięciu i uszeregowaniu ich według ważności. Siedem znaczeń można uznać za najistotniejsze, ponieważ zostały wyszczególnione w rangowaniu przez ponad połowę respondentów. W kolejności wskazania są to znaczenia: rodzinne (93%), historyczne (prawie 74%), symboliczne (blisko 73%), emocjonalne (63%), święte (61%) sentymentalne (55%), i architektoniczne (50%).

Tab. 2. Znaczenia nadawane cmentarzom przez ankietowanych (2002 r.)

Znaczenie cmentarza \ Ranga	1	2	3	4	5	Razem
	Odsetek odpowiedzi ankietowanych					
Sanitarne	2,7	-	1,4	2,8	7,1	14,0
Historyczne	9,5	9,7	23,6	20,8	10,0	73,6
Architektoniczne	1,4	5,6	13,9	16,7	12,9	50,5
Spółeczne	2,7	5,6	1,4	8,3	15,7	33,7
Sentymentalne	17,5	15,3	6,9	5,5	10,0	55,3
Emocjonalne	9,5	26,4	8,4	9,7	8,6	62,6
Rodzinne	43,2	18,0	13,9	8,4	1,4	93,3
Symboliczne	5,4	9,7	12,5	15,3	21,5	72,7
Święte	8,1	9,7	18,0	12,5	12,8	61,1

Źródło: Kornberger 2002.

Miejsce rodzinnej pamięci i spotkań ze zmarłymi

Cmentarz jest miejscem rodzinnym identyfikowanym przez respondentów jako część przestrzeni przynależnej do rodziny o wyjątkowych właściwościach wyrażających się tym, że wywołuje ona emocje i sentymenty. Jest on ważnym miejscem dialogu ze zmarłymi. W tym miejscu następują spotkania żywych członków rodziny z tymi, którzy już odeszli (*„tam leżą najbliżsi, tam chodzisz do rodziny, tam się z nią spotykasz, tam się spotykają żywi i umarli, rodziny nad grobami”*). O silnym przywiązaniu do grobu rodzinnego i o więzi łączącej ludzi z *„ich rodzinnym cmentarzem”* świadczy fakt, że większość ankietowanych (62,9%), mając nieograniczoną możliwość wyboru dla siebie miejsca pochówku, wybrałoby właśnie nekropolię rodzinną: *„mam duży sentyment do Starego Cmentarza, ale więzy rodzinne są najważniejsze”*, *„cmentarz na Ogrodowej jest najcenniejszy, ale ja już mam swoje miejsce na innym”*, *„mimo, że cmentarz nie jest zabytkowy, urodziwy (Zarzew) ma dla mnie wartość sentymentalną, tam leżą bliscy”*, *„ja już znam swój adres, tam, gdzie groby moich najbliższych”*.

Duże znaczenie rodzinne cmentarza wyraża się zarówno największym ogólnym odsetkiem wskazań, jak i umieszczeniem najczęściej tego znaczenia na miejscu pierwszym (43%). Z kategorią rodzinną ankietowani ściśle wiążą znaczenia sentymentalne i emocjonalne. Wszystkie trzy określenia uzyskały największą liczbę wskazań pierwszych – łącznie ponad 70%. W swoich odpowiedziach respondenci podkreślają silny związek z rodziną, wielkie do niej przywiązanie: *„wychowałam się w rodzinie, kocham ją, po wszystkie czasy będzie najważniejsza dla mnie”*, a cmentarz daje możliwość kontynuacji więzi rodzinnych, umacniania tradycji: *„cmentarz to pamięć rodzinna, korzenie, chodząc z dziećmi, wnukami zachowujemy więź”*.

W miejsce to człowiek się udaje, aby pobyć z bliskimi, gdy odczuwa potrzebę bycia i nawiązania z nimi kontaktu: *„nigdy nie czuję się sama, zawsze mam bliskich koło siebie, to, że adres zmienili, to nieistotne, moi rodzice ciągle są, choć ich nie widzę, rozmawiam z nimi, jakby byli tuż obok mnie”*. Dla części respondentów właśnie

cmentarz jest miejscem, gdzie odczuwa się największą bliskość danej osoby. Świadomość, że spotkali się z bliską osobą, odwiedzili ją, sprawia, że czują wewnętrzny spokój, w innym wypadku czegoś im brakuje. Miejsce to zaświadcza o trwającej więzi między ludźmi, udowadnia, że jest ona silniejsza niż śmierć.

Budować cmentarz, znaczy podejmować dziedzictwo. *„Kontynuując, kontynuujemy godność. Jesteśmy spadkobiercami dzięki przodkom, oni są przodkami dzięki spadkobiercom”* (Tischner 1982). Ponieważ człowieka ciągnie do swoich korzeni dlatego cmentarz jest miejscem, do którego biegają jego myśli, wie, że *„będąc dziedzicem”* powinien utrzymać miejsce wiecznego spoczynku swoich przodków: *„tam są moje korzenie, moi przodkowie”, „kilka pokoleń mojej rodziny”* – oto często pojawiające się uzasadnienie rodzinnej roli cmentarza.

Z miejscem tym łączą się ludzkie przeżycia, sam fakt odejścia bliskiej osoby wywołuje w człowieku bardzo silnie emocje, przeniesione następnie na to miejsce. *„Cmentarz jest, bowiem miejscem tragicznym. Tu dotyka człowieka żal i rozpacz po stracie najbliższych”* (Tischner 1982). Dla wielu ankietowanych nie jest to tylko miejsce smutku, ale również pewnego ukojenia: *„tam się idzie, gdy jest ci smutno”, „jest to miejsce, do którego się wraca w chwilach dobrych i złych dla utrwalenia świadomości przemijania, wyniesienia swoistego bodźca do życia”*. Dzięki temu miejscu człowiek nie odczuwa aż tak bardzo pustki, jaka nastaje po stracie osoby najbliższej, daje ono poczucie jej ciągłej obecności. Sam fakt, że najbliższych odwiedzamy już na cmentarzu, a nie w żadnym innym miejscu, należącym do żywych, wywołuje w człowieku określony nastrój, człowiek popada w zadumę, tutaj wkracza w „rejon” zastanowienia i refleksji. Na cmentarzach zapisana jest historia ludzkich odczuć, przeżyć: zarówno tych dramatycznych, jak również sentymentalnych (zadumy, refleksji); obrazy, napisy żegnające zmarłych są dowodem ludzkiej myśli. Miejsce to przywołuje wspomnienia o życiu, o tym, co było, co już minęło, przypomina wszystkie wydarzenia, sytuacje, momenty kojarzone ze zmarłym; człowiek doznaje wzruszenia. Również to wywołuje w nim emocje. Wg ankietowanych jest to wręcz miejsce przeznaczone do wspomnień o zmarłych osobach.

Cmentarz nie tylko wywołuje wspomnienia związane z konkretną osobą, przypominać może także, zwłaszcza ludziom starszym, tragiczne okresy w dziejach historii narodu (np. w okresie okupacji, kiedy zamknięto dla ludności polskiej wszystkie parki w Łodzi, cmentarze przejęły ich funkcje, stając się miejscem spotkań ludzi, zwłaszcza młodych).

Cmentarz nie jest jednak jedynie miejscem łączącym wspólnotę żywych i zmarłych, lecz również miejscem bezpośrednich kontaktów międzyludzkich, gdzie można spotkać się z dawno niewidzianą rodziną, znajomymi i kolegami.

Cmentarz jest przestrzenią trwałą, staje się miejscem, które w przyszłości będzie można pokazać kolejnym pokoleniom, zawiera ślady istnienia poszczególnych rodzin. Potwierdzeniem takiej roli cmentarza w życiu ankietowanych są stworzone przez nich własne definicje nekropolii, określające ją jako: *„miejsce pamięci o pokoleniach, które żyły przed nami”, „miejsce, gdzie można rozmyślać, wspominać”*, bardziej poetyckie określenie: *„miejsce nad doliną wspomnień”, „miejsce,*

z którego nikt nie może wyjść z przeświadczeniem, że ono go nie dotyczy”, „miejsce przypominające o ludziach bliskich i dalszych, z którymi człowiek się spotykał”, „miejsce przemyśleń poprzez zbliżenie się do grobu zmarłego”.

Miejsce historii

Wartość cmentarzy jako źródła informacji do poznania dziejów narodu, historii poszczególnych osób, jak i całych społeczeństw, wiosek i miast, uznana została od dawna, bowiem cmentarze dzielą losy społeczności, którym służą. Na nich zapisane jest wiele rodzinnych historii, są one świadectwem ich istnienia. Jest to miejsce wielopokoleniowe, świadczące o naszej przeszłości, o ludziach, którzy już odeszli, jest punktem widocznym dla pokoleń. Naród bez historii traci swą osobowość, jest państwem, ale nie narodem, a cała historia oparta jest na pamięci o zmarłych, którą należy czcić. Cmentarze stanowią jedno z najważniejszych znamion świadomości etnicznej.

Cmentarz grzebalny jest jednym z wielu składników środowiska miejskiego stanowiąc szeroki kontekst miasta i świadectwo jego kultury. Wskazuje na społeczne oblicze miasta, stopień zamożności i aspiracji mieszkańców, mówi o ich szacunku wobec zmarłych a także o ludziach niepospolitych, często zasłużonych i o jego niekiedy starej historii. W kamieniach zakuta jest cała historia, zostało tu zapisanych wiele cennych informacji, ważnych dla potomnych, dla następnych pokoleń.

Ankietowani, podając własną definicję cmentarza, określali go jako „*miejsce pełne historii*”. Czytamy w nagrobkach tak, jak się ogląda albumy starych fotografii, z imion, twarzy, symbolicznie i skrótowo wyrażonych uczuć prywatnych wyłania się wizja dziejów – czas odmierzany życiem ludzi, datami narodzin i śmierci (Oseka 1984). Stąd wielka waga, jaką respondenci przypisali znaczeniu historycznemu cmentarzy, umieszczając go na miejscu drugim w hierarchizacji znaczeń (74% wskazań). Blisko 10% ankietowanych wskazało nawet historyczność jako najważniejsze znaczenie tego miejsca. Potwierdzeniem wielkiej roli historycznej cmentarzy jest również fakt, że 60% ankietowanych nie tylko odwiedza, ale wręcz zwiedza łódzkie cmentarze, nie będące miejscem pochówku ich bliskich, uznając tym samym wartość poznawczą i dydaktyczną nekropolii.

Najciekawsze, zdaniem ankietowanych, są cmentarze stare, bowiem przekazują najwięcej informacji o danym mieście, jego rozwoju, ludziach go tworzących, dlatego np. zdecydowana większość respondentów (78,6%) udaje się na Stary Cmentarz przy ul. Ogrodowej. Jego historyczna rola wynika z faktu, że jest cmentarzem wielowyznaniowym (wieloetnicznym), ściśle związanym z dziejami miasta: „*na Ogrodowej czytam po nagrobkach o ludziach, którzy coś znaczyli dla miasta, wywołuje to skojarzenia z nazwami ulic*”. Pobyt na tym cmentarzu wynika również z zainteresowań zabytkowymi formami nagrobnymi zwłaszcza ludzi młodych, studiujących architekturę czy historię sztuki. Swoją wizytę na tym cmentarzu wielu łódzian traktuje jako lekcję historii w terenie, z którą chcą także zapoznać swoje dzieci czy wnuki.

Drugim najbardziej odwiedzanym starym cmentarzem Łodzi jest cmentarz żydowski – największa nekropolia europejska. Ponad połowa ankietowanych (55%) przynajmniej raz w życiu widziała ten cmentarz, a wielu odwiedzało go kilkakrotnie. Stanowi on część dawnej historycznej Łodzi i podobnie jak cmentarz na Ogrodowej stanowi swoisty zapis dziejów tego miasta.

Znaczenie historyczne cmentarzy dla części respondentów przejawia się przede wszystkim w ich treściach patriotycznych zamieszczanych na grobach żołnierskich i osób straconych przez wroga: „*leżą tam bohaterowie, ludzie, którzy polegli w wojnie*”. Na dziejach naszego narodu zostało wyciśnięte piętno historii: „*nasza historia jest bardzo pogrzebana*”. Wszystkie cmentarze zlokalizowane w obrębie miasta stanowią zapis jego całej historii, która wciąż się dopełnia. Historia z cmentarza nie kłamie, jest prawdziwa. Stare cmentarze wielkich miast są przekazywaniem prawdy o dziejach narodu. Nasza świadomość historyczna jest „jednością przeciwieństw”: łączy przeciwległe bieguny czasu, dając nam tym sposobem poczucie ciągłości kultury (Cassirei 1977).

Miejsce symboliczne

Większości ankietowanych określenie symbolicznej roli cmentarza sprawiało znaczne kłopoty: „*coś symbolizuje, ale nie wiem, co*”, „*jakimś symbolem jest dla mnie*”, „*cmentarz posiada jakąś swoją symbolikę*”, „*symbol jakiejś przeszłości, historii, rodziny, symbol wiary*”. Mimo to, na znaczenie symboliczne cmentarza wskazywało aż 73% respondentów, ale z reguły umieszczano je na pozycji piątej (najwięcej, prawie 22% wszystkich wskazań na tę pozycję).

Dla jednych cmentarz jest symbolem innego przetrwania, wieczności człowieka, dla innych przemijania, oznaczającym odejście człowieka i upływ czasu. Grób jest symbolem życia wiecznego, ale także pamięci o pochowanej tam osobie i choć za jakiś czas jej ciała już nie będzie, grób jest znakiem jej istnienia. Człowiek po zejściu ze świata nie zniknął, ale zostaje po nim materialny ślad w postaci mogiły, ostatnie namacalne, fizyczne miejsce pobytu człowieka na ziemi, gdzie go jeszcze można spotkać. Stanowi pamiątkę po człowieku, jest to: „*taki symboliczny drugi dom człowieka*”, „*w tej ziemi już nikogo nie ma, a jednak tam chodzimy*”. Mogiła jest miejscem symbolicznego kontaktu z bliskimi, trwałości ludzkiego istnienia poprzez pamięć. Groby są częścią tego, co było, trwa w obecnych pokoleniach i będzie trwało w następnych, stanowią symbol przejścia między życiem i śmiercią oraz między przemijającymi pokoleniami.

Miejsce świętości

Na znaczenie cmentarza jako miejsca świętego wskazuje tylko ponad 61% respondentów, a kategoria ta nie dominuje w żadnej z pięciu pozycji ważności. Ponad połowa ankietowanych (53%), tworząc własną definicję cmentarza powołuje się na świętości tego miejsca: „*miejsce szczególnie wymagające odpowiedniego zachowania, właściwie święte*”, „*miejsce świętości poprzez szacunek do przodków*”.

Fakt składania na cmentarzu doczesnych szczątków wskazuje, w opinii ankietowanych, na niezwykłość tego miejsca, dlatego miejsce to „nie może być zwyczajnym”, lecz musi nosić jakieś znamię świętości „*jest uświęcone, bo stanowi ostatnie miejsce człowieka na ziemi*”, cel ostatniej podróży. Świętość tego miejsca wynika również z tego, że pochowani są tam najbliżsi a w związku z tym staje się ono miejscem czci i szacunku wobec nich. „*Grób rodziców to jest takie moje miejsce święte*”. Miejsce to wiąże się z dostojnością, z jakim ludzie powinni się tam zachowywać. Podkreślana jest czystość i godność tego miejsca. „*Dla nas prochy naszych przodków są święte i miejsce ich ostatniego spoczynku jest ziemią uświęconą*”, (Tuan 1987).

Większość badanych podkreśla jednak nierozzerwalny związek, jaki łączy to miejsce z wiarą i kościołem: „*związane z wiarą*”, „*związane z Bogiem, religią*”, „*kojarzy mi się z wiecznością, kościołem, wiarą, odchodzimy do Boga*”, a jako miejsce kojarzone z sacrum wymaga otoczenia czcią i szacunkiem. Zdaniem wielu respondentów, poświęcenie ziemi cmentarnej decyduje o jej świętości, a każdy w niej pochowany jest święty: „*uważam za świętych rodziców, dziadków*”. Miejsce to jest czymś bardzo wewnętrznym, duchowym, pełnym intymnych przeżyć, przez co bardzo prywatnym, dającym poczucie bliskości z Bogiem. Stanowi ono coś nieuchwytnego, niezdefiniowanego: „*to jest takie ostateczne*”, bowiem wszystko na nim przypomina o śmierci: „*na cmentarzu są pochowani zmarli, sam obrządek pogrzebowy jest jakimś rytuałem, czymś świętym*”, „*miejsce uświęcone, gdzie odbywa się uroczystość pożegnania z doczesnym życiem*”, ksiądz, groby, krzyże, kaplica uwznioślają to miejsce: „*tam są krzyże, tam ksiądz chowa ludzi, tam jest kapliczka*”.

O świętości tego miejsca decydują także uznane akty rytualne, do których należy zaliczyć samą uroczystość pogrzebową czy kult oddawany zmarłym. Obrzędem przejścia od życia do śmierci jest pogrzeb, który ma za zadanie „przesłać” zmarłego w inny świat. To przesłanie może się dokonać jedynie w przestrzeni mediacyjnej, jaką jest m.in. cmentarz – otwarty w wymiarze pionowym, umożliwia nawiązanie kontaktu z „drugą stroną” (Sikora 1986). Wyznawana wiara sprawia, że miejsce pochówku staje się miejscem transformacji, przejścia do innego świata: „*tam odbywa się przejście, tam zaczyna się to drugie życie, drugi świat, tam, jeśli jest kaplica, odbywa się najświętsza ofiara*”. Stanowi ono bramę do drugiego świata.

Miejsce obcowania ze sztuką (architekturą)

Połowa ankietowanych (50%) wybrała to znaczenie cmentarza, nadając mu najczęściej mniejszą rangę i odnosząc je przede wszystkim do zabytkowych nekropoli łódzkich lub tych postrzeganych przez ludzi jako cmentarze o pewnych walorach artystycznych: „*nie obejmuje wszystkich cmentarzy, bowiem nowe są bardziej proste*”, „*dotyczy to tylko starych cmentarzy, gdyż obecnie trudno jest mówić w ogóle o architekturze czy sztuce cmentarnej*”. Dla tych, którzy uznali wartość cmentarza jako miejsca sztuki, sztuka ma istotne znaczenie w życiu, stanowiąc bardzo ważną część świadectwa każdej kultury.

W opinii ankietowanych bardzo ciekawe są dawne cmentarze, poprzez różnorodność form nagrobnych mówią o bogactwie poszczególnych jednostek, o ludzkim przywiązaniu, pomniki te prezentują odmienne widzenia ludzi zamknięte w architekturze, jeśli tylko nie są dowodem pychy ludzkiej. Ankietowani, którzy wskazali na to znaczenie nekropolii, podkreślali jednocześnie, jak ważne jest estetyczne otoczenie danego miejsca, bowiem to dzięki niemu wytwarza się specyficzna atmosfera, architektura dodaje uroku danemu miejscu, co wpływa na jego niepowtarzalność.

Zakończenie

Cmentarz, jako miejsce znaczące, istnieje na wszystkich trzech poziomach pojmowania miejsca (ogólnonarodowym, regionalnym – lokalnym i indywidualnym) i zawiera w sobie całą głębię znaczeń właściwą temu pojęciu. Potwierdziły to przeprowadzone badania, ukazujące, jak zróżnicowane znaczenia nadają Łodzianie cmentarzom.

- Miejsce to przypomina ankietowanym o ostatecznym przeznaczeniu, zmuszając do zastanowienia się nad sobą, nad sensem życia, uświadamia im jego wartość i kruchość. Wyrażając prawdę o przemijaniu, stanowi pewną przestrożę i ostrzeżenie, wpływa znacząco na ich jakość życia.
- Cmentarz przekazuje także treści emocjonalne, uczuciowe, które kształtują i pobudzają ludzką wrażliwość. W opinii Łodzian każdy cmentarz ma charakter unikatowy, jeśli ulokowane są w nim ich uczucia. Najsilniej zakorzenione w świadomości są cmentarze, z którymi wiążą ludzi osobiste przeżycia, bowiem indywidualne doświadczenie i związek z drugim człowiekiem znacząco wpływa na proces kreowania miejsca.
- Cmentarz stanowi dla ankietowanych miejsce znaczące w sensie ogniskowania więzi. Nekropolia zapewnia im szczególnie poczucie więzi wynikające z faktu, że jest miejscem charakterystycznym, wyróżniającym się w stosunku do innych faktem spoczynku na nim osób bliskich, dzięki temu między ludźmi i cmentarzem powstają głębokie psychiczne i emocjonalne więzi.
- Cmentarz, stanowiąc namacalne świadectwo przeszłości, pomaga ludziom pamiętać. Zapewnia poczucie ciągłości, jest miejscem dziedzictwa, człowiek jest w nim zakorzeniony poprzez groby rodzinne. Grób staje się miejscem jednostkowym i często określany jest jako „moje” miejsce.
- Łodzianie doceniają również historyczną rolę cmentarzy zabytkowych, jako miejsc godnych zwiedzania i pokazania przybyšom. Na cmentarzach historia jednostek spleta się z historią określonych społeczności i całego narodu. Poprzez specyficzną wymowę cmentarzy można mówić również o ich roli wychowawczej.
- Cmentarze niosą w sobie głębokie treści symboliczne charakterystyczne dla ludzi, którzy je stworzyli. Symboliczne treści (formy) tych miejsc mówią o danej społeczności i poszczególnych osobach, ich religijności, obyczajach, triumfach

oraz słabościach. Dają one świadectwo kultury życia i śmierci mieszkańców miasta.

- Ankietowani doświadczają cmentarzy poprzez bezpośrednie doznania zmysłowe oraz pośrednie, wyrażające się wspomnieniami, refleksją, przeżyciem wewnętrznym, wzruszeniem. Można wyróżnić dwa rodzaje postaw respondentów względem cmentarza. Pierwsza określa uczuciową więź między ludźmi a miejscem, opartą w większości na emocjach pozytywnych (topofilia). Niejednokrotnie można jednak mówić o postawie odrzucającej cmentarz jako miejsce (topofobia). Istnienie tych postaw w znacznej mierze wynika jednak z kulturowych uwarunkowań wpływających na sposób pojmowania i traktowania śmierci, jak również z osobowości i wrażliwości człowieka.

LITERATURA

- Bartnicka M., 1989, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy – studium geografii percepcji*, IGiPZ, PAN, 2.
- Bogacz-Wojtanowska E., 2001, *Genius loci Krakowa*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wybrane problemy badawcze geografii społecznej w Polsce*, UG, KGS, Gdańsk.
- Cassirei E., 1977, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, Czytelnik, Warszawa.
- Eliade M., 1970, *Sacrum, mit, historia*, PIW, Warszawa.
- Eliade M., 1996, *Sacrum i profanum – o istocie religijności*, Wyd. KR, Warszawa.
- Karczmarek J., 2002, *Nekropolie jako przestrzeń kultury*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, UW, Wrocław.
- Kolbuszewski J., 1985, *Wiersze z cmentarza*, Wyd. Ludoznawcze, Wrocław.
- Kolbuszewski J., 1996, *Cmentarze*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Kornberger M., 2002, *Nekropolie łódzkie jako miejsce znaczące w przestrzeni społeczno-kulturowej miasta*, maszynopis pracy magisterskiej, UŁ, Wyd. Nauk Geogr., Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych.
- Libura H., 1990, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, UW, IGP, Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny, Warszawa.
- Oseka A., 1984, *Przebieg cmentarzy*, Przegląd Powszechny, 1.
- Sikora S., 1986, *Polska Sztuka Ludowa*, 1-2.
- Suliborski A., 2003, *Koncepcja funkcji miejsca w badaniu zróżnicowania społeczno-gospodarczego regionu miejskiego*, [w:] J. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wymiar i współczesna interpretacja regionu*, Katedra Geografii Ekonomicznej, UG, Gdańsk-Poznań.
- Szczepański J., 1963, *Elementarne pojęcia socjologiczne*, PWN, Warszawa.
- Tischner J., 1982, *Zło w dialogu kuszenia*, Znak, 3. Tuan Y. F., 1987, *Przebieg i miejsce*, PIW, Warszawa.

NECROPOLISES AS PLACES IN THE SOCIAL AND CULTURAL SPACE OF ŁÓDŹ. THEIR IMPORTANCE AND SPECIAL SOCIAL MEANING

SUMMARY

In social and especially human geography the concept of place constitutes an important category of description of the human-environment relationship. A place can be defined in a variety of ways, including through its subjective properties. The research presented in the paper aimed to define a cemetery as a place in the social and cultural space of the city of Łódź by capturing and identification of social meanings given to it. 140 people were interviewed. Half of the interviews were carried out within selected cemeteries (70) and half outside (70). Sacral places, such as churches and cemeteries rank very high in spatial hierarchy. A clear majority of the respondents confirmed that the cemetery was important in their lives (Table 1). In an investigation of meanings attached by the inhabitants of Łódź to cemeteries the respondents were asked to select and rank five out of nine proposed meanings (Table 2). The top ranking meanings included: family, historical and symbolic. Responses provided a basis for a semantic interpretation of the meanings. As a result, cemeteries proved important places in the social and cultural space of Łódź with a full depth of meanings typical for the concept of place attached to them by the local community.

Translated by Paweł Pilch

